

A Study of Mythical Motifs of Water in the Oral Stories of Mazandaran

Fateme Soltani*

Hojjat Allah Omidali**

Abstract

Folk tales are replete with mythical beliefs, which is why understanding the plot and the causes of events in them is a bit complicated, and requires knowledge of ancient beliefs and mythical rituals. Many oral stories of Mazandaran are composed of mythical thoughts and beliefs. In this article, the authors tried to study the mythical elements related to water in these stories using a descriptive-analytical method and focusing on how the mythical elements related to the goddess of water have emerged in the oral stories of Mazandaran. After examining five volumes of oral stories, it became clear that components such as crossing rivers, dragons' blocking rivers' waters, and heroes' battles with dragons, the sacrifice of girls and the subsequent release of water, heroes' marrying the daughters of kings, jealousy of the protagonist of the story and conspiracy to kill him, the presence of hippopotamuses or seahorses, the growth of plants from blood, the protagonist leaving to find a wife outside his homeland, the connection between the god of protecting water and the fertility goddess, the connection between fairies and springs are some of the major motifs of oral stories of Mazandaran, which are all rooted in mythical beliefs and rituals.

Keywords: the myth, Folk tales, oral stories of Mazandaran, goddess of water.

* Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Arak University, Arak, Iran
(Corresponding Author), f-sultani@araku.ac.ir

** Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Arak University, Arak, Iran, h-omidali@araku.ac

Date received: 14/02/2024, Date of acceptance: 21/05/2024

Introduction

The foundation and building blocks of most legends and folk tales are the early human beliefs, rituals and myths. According to experts, legends and popular stories are inextricably linked with myths.

The goddess of water is one of the famous mythological goddesses whose elements and events are prominent in oral stories. In this research, in order to investigate and analyze the mythological roots of the oral stories of Mazandaran, the goddess of water was discussed, and the research question concerned how the mythical elements related to the goddess of water have appeared in the oral stories of Mazandaran.

Materials & methods

This essay is written in a descriptive-analytical way and relies on library documents in terms of tools and research field. To this end, the first two volumes of the five-volume collection entitled *Oral Stories of Mazandaran* written by Nadali Fallah were analyzed.

Discussion & result

Every region of Iran has beautiful oral and folk stories that contain many ethnic cultures and customs. In addition to entertainment and amusement, these stories can also play educational functions due to their moral and social themes. The name of Mazandaran appears continuously in stories and mythical texts. This geographical region has strong roots in the world of mythology. In *Avesta*, ancient Pahlavi sources, as well as in the *Shahnameh* — regardless of the different ideas that exist about the geographical identity of this region — Mazandaran has been mentioned numerous times. There are many oral narratives in Mazandaran, which are named after "Ketari" (oral) narration. The legend of *Demon and Fairy*, *Arash the Archer*, *Kijabor*, *Mina and Panther*, *Amir and Gohar*, *Taleb and Zohre* are some of the famous and noticeable legends of Mazandaran. In addition, there are legends in the region that have a lot in common with legends common in other regions of Iran and have taken on a local color. These stories are rooted in mythical, epic, religious, popular and common beliefs of other Iranian tribes, as well as native and regional beliefs of the people of the same region. The oral stories of Mazandaran are the remains of mythical and historical memories of a land with many mythological events and incidents tied to its name. The incarnation of gods, various ceremonies and rituals, magic, superhuman beings such as demons and fairies, amazing animals such as the Simurgh, dragons and flying horses, and mysterious and obscure

3 Abstract

places have significant frequencies in the oral stories of Mazandaran, which all show the metamorphosis or regeneration of mythology.

Conclusion

By studying and examining the oral stories of Mazandaran, the linkage and connection of the oral stories of Mazandaran with the mythical motifs, the conclusion was reached that ancient myths are the sources of many legends and popular stories. Mazandaran, which has a strong origin in the world of mythology, has significant legends and oral stories the foundation and building blocks of most of which are early beliefs and human rituals as well as myths.

In the oral stories of Mazandaran, categories such as crossing the river and the killing of the protagonist, the blocking of the river water by the dragon and its being killed by the hero of the story and the release of the water as a result, daughters' becoming victims, girls being freed by princes, heroes' marrying kings' daughters, the story of jealousy towards the protagonist and plotting to kill him, the growth of plans from blood and the protagonist leaving to find a wife outside his native land, the presence of legendary creatures such as hippopotamus and fairies in water are the components founded respectively on mythical representations such as death and rebirth, confrontation of water gods and drought demons, sacrifice ritual for Anahita and the flow of water and the arrival of spring, the belief in fertility, healing and life-giving power of water, and the value, importance and respect for the mother goddess in matriarchal societies and the connection between the protecting gods of water, the goddess of fertility and the link between the goddess of plants and nature and the reflection of exogamy and myths related to seahorses and the connection between fairies and springs. All these manifestations reflect the phenomena of nature and supernatural forces that are rooted in the religious beliefs of the past people, and aim to repeat and imitate ancient human rituals by myth-believing man and for satisfying his basic urges.

Bibliography

- Amozgar Jaleh and Ahmad Tafzali (1370). *The Myth of Zoroaster Life*, Tehran: Babol Library. [In Persian]
- Aidenloo, Sajjad (1387). "Some important principles and rituals of marriage in Iranian epic literature by mentioning and examining some comparative examples, *jostarhaye adabi*, vol. 160, pp. 1-23. [In Persian]
- Aidenloo, Sajjad (1388). *From Myth to Epic*, Tehran: Sokhan, Ch2. [In Persian]

- Esfandiari Mahni, Fatemeh et al. (1399). "Confrontation of water gods and drought demons in Shahnameh", bi-monthly journal of motaleat dastani, sixth year, number 2, pp. 39-53. [In Persian]
- Aliadeh, Mircha (1372). Treatise on the History of Religions, translated by Jalal Sattari, Tehran: Soroush. [In Persian]
- Eliyadeh, Mircha (1393). Holy and Unholy, translated by Nasrollah Zogoui, Tehran: Soroush, Ch3. [In Persian]
- Bavil, Muhammad, (1350). Mirrors in Ferdowsi Shahnameh, Tehran: Published by the Committee of Professors. [In Persian]
- Bern, Lucia et al. (2008). The World of Myth, translated by Abbas Mokhber, Tehran: Markaz, Ch 2 [In Persian]
- Bahrami Rad, Mohammad and Ali Yazdani Rad (1399). "Themes of Plant Myths and the Goddess of Fertility in the Legend of the Three Sisters", Razi University Journal of Fiction, Volume 9, Issue 1, pp. 1-23. [In Persian]
- Bahar, Mehrdad, (1384). From myth to history, Tehran, Cheshmeh. [In Persian]
- Pordwood, Ibrahim (translation) (1388). Yashtha, 2 volumes, Tehran: ostore. [In Persian]
- Prop, Vladimir (1371). Historical roots of fairy tales, translated by Fereydoon Badraei, Tehran: Toos. [In Persian]
- Javadi, Shohreh (1386). "Sacred places in relation to nature (water, trees and mountains) Bagh-e Nazar, vol. 4, p. 8. pp. 12-22. [In Persian]
- Dadagi, Farnbagh (1390). Bandehshan, Reporter Mehrdad Bahar, Tehran: Toos, Ch4. [In Persian]
- Dostkhah, Jalil (1370). Avesta, the oldest Iranian hymns and texts, 2 volumes, Tehran: Morvarid, Ch15. [In Persian]
- Durant, William James (1377). History of Civilization Vol. 1, translated by Ahmad Aram et al., Tehran: Iqbal. [In Persian]
- Rastegar Fasaee, Mansour (1383). Sculpture in Mythology, Tehran: Institute of umanities and Iranian Studies. [In Persian]
- Rezaei Dasht Arjaneh, Mahmoud (1389). "Analytical-Comparative Study of Siavash and Damozi" Iranian Studies, Vol. 18, pp. 133-258. [In Persian]
- Rosenberg, Dena (1379). World Myths Stories and Epics, translated by Abdolhossein Sharifian, Volume 1, Tehran: ostore. [In Persian]
- Razi, Hashem (1382). Religion and Culture of Iran before the Age of Zoroaster, First Edition, Tehran: Sokhan Publishing. [In Persian]
- Razi, Hashem (1346). Avesta Dictionary (Avesta Declaration Dictionary, 3 volumes) with an introduction by Shojauddin Shafa, Wolfgang Lentz, Christian Rampis, Tehran: Forouhar. [In Persian]
- Sarkarati, Bahman (1350). Peri (Research in the Margin of Comparative Mythology) Tabriz, Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Tabriz, Volume 23, Number 97, pp. 1-32. [In Persian]

5 Abstract

- Knight, Jean and Alan Gerbran, (2009). Culture of Symbols, translation and research by Soodabeh Fazaeli, Vol. 1, Tehran: Jeyhun Fry, Nutrop, (2011). Literature and Myth in: Collection of Articles (Myth and Mystery) Translated by Jalal Sattari, Ch 4, Tehran: Soroush. [In Persian]
- Ferdowsi, Abolghasem (1386). Shahnameh by Jalal Khaleghi Motlagh, Tehran: Islamic Encyclopedia Center, Vol. [In Persian]
- Farshi, Farhad (2003). Anahita in Ancient Beliefs, Tehran: Alphabet. [In Persian]
- Falah, Nadali (1398). Oral stories of Mazandaran, five volumes, Amol: Waresh Va. [In Persian]
- Fraser, James, George (1386). Golden Branch, translated by Kazem Firoozmand, Tehran: Agah. [In Persian]
- Ghaemi Farzad et al, (2009). "Symbolic Analysis of Water Myth and Its Manifestations in Ferdowsi Shahnameh Based on the Method of Myth Criticism, Literary Essays (Former Faculty of Literature and Humanities), No. 165, pp. 68-48. [In Persian]
- Qolizadeh, Khosrow (1388). "Horse in Indo-European Mythology" Iranian Studies (16), pp. 199-232. [In Persian]
- Campbell, Joseph (1388). Oriental Myths, translated by Ali Asghar Bahrami, Tehran javane roshd. [In Persian]
- Gorin, Wilfred (1377). Handbook of Literary Criticism Approaches, translated by Jalal Sattari, Tehran: ettelaat. [In Persian]
- Grishman, Roman (1380). Iran from the Beginning to Islam, translated by Mohammad Moin, Tehran: elmi va farhangi; [In Persian]
- Lake, Gondolin, (1385). Culture of Ancient Oriental Mythology, translated by Roghayeh Behzadi, Tehran: Tahoori. [In Persian]
- Mahjoub, Mohammad Jafar (1393). Iranian Folk Literature by Hassan Zolfaghari, 5th Edition, Tehran: Cheshmeh. [In Persian]
- Mazdapour, Katayoun (1386). Hot Rose, Ch 2, Tehran: ostore. [In Persian]
- Modbari, Mahmoud and Khadijeh Khodayari (1387). "Importance, sanctity and spiritual purification with water in Shahnameh" Iranian Studies, p. 7, p. 14, pp. 207-220. [In Persian]
- vaheddost,mahvash (1379). Mythological Institutions in Ferdowsi Shahnameh, Tehran: Soroush. [In Persian]
- Vakilian, Seyed Ahmad (1379). People's Stories, Tehran: Markaz. [In Persian]
- Hills, John (1384). Understanding Iranian mythology, translated by Jaleh Amoozgar, translated by Ahmad Tafazli, Tehran: Cheshmeh, Ch9. [In Persian]
- Yahaqi, Mohammad Jafar (1388). Culture of Myths and Fictional References in Persian Literature, Tehran: Soroush, Institute of Cultural Studies and Research. [In Persian]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی بن‌مایه‌های اسطوره‌های آب در داستان‌های شفاهی مازندران

فاطمه سلطانی*

حجت‌اله امیدعلی**

چکیده

داستان‌های عامه سرشار از باورهای اسطوره‌ای است، به‌همین دلیل درک و دریافت پیرنگ و علت وقایع در این داستان‌ها کمی پیچیده‌است و لازمه درک درست آنها آگاهی از باورهای کهن و آیین‌های اساطیری است. محتوای بسیاری از داستان‌های شفاهی مازندران را اندیشه‌ها و باورهای اسطوره‌ای تشکیل می‌دهد. نگارندگان در این جستار سعی دارند به روش توصیفی-تحلیلی، بن‌مایه‌های اساطیری مرتبط با آب را در این داستان‌ها مورد بررسی و تحلیل قرار دهند و به این پرسش پاسخ دهند که عناصر اساطیری مرتبط با ایزدبانوی آب در داستان‌های شفاهی مازندران چگونه نمود پیدا کرده است. پس از بررسی پنج جلد داستان‌های شفاهی مازندران روشن شد مؤلفه‌هایی نظیر گذر از رودخانه، مسدود شدن آب رودخانه‌ها به وسیله اژدها و نبرد قهرمانان با اژدها، قربانی شدن دختران و به دنبال آن آزاد شدن آب‌ها، ازدواج قهرمانان با دختران پادشاهان، حسادت نسبت به شخصیت اول داستان و توطئه برای قتل او، حضور اسب آبی یا دریایی، روئیده شدن گیاه از خون، خارج شدن شخصیت اول داستان برای یافتن همسری خارج از سرزمین مادری خود، پیوند میان ایزدان نگهبان آب و ایزدبانوی باروری و ارتباط پری و چشمه، از مضامین اصلی داستان‌های شفاهی مازندران است که همگی ریشه در باور و آیین‌های اساطیری دارند.

کلیدواژه‌ها: اسطوره، داستان‌های عامه، داستان‌های شفاهی مازندران، ایزدبانوی آب.

* دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اراک، اراک، ایران (نویسنده مسئول)، f-sultani@araku.ac

** استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اراک، اراک، ایران، h-omidali@araku.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۰۱

۱. مقدمه

شالوده و عناصر سازنده اغلب افسانه‌ها و قصه‌های عامه، باورها و آیین‌های آغازین بشری و اسطوره‌ها هستند. از نظر صاحب‌نظران، افسانه و قصه‌های عامه با اسطوره پیوندی ناگسستنی دارند. از نظر پراپ (۱۳۷۱: ۱۹۷) اسطوره‌ها کلید فهم قصه‌های پریان هستند. به‌زعم او قصه‌های پریان و اسطوره گاهی چنان باهم تداخل پیدا می‌کنند که در دانش مردم‌شناسی و فولکلورشناسی گاه اسطوره را قصه پریان می‌خوانند. (همان: ۱۹۶) فرای (۱۳۹۰: ۱۰۶) نیز معتقد است: «تعیین مرز میان اسطوره و افسانه ممکن نیست و قصه‌های عامیانه و مردمی نیز از لحاظ ساختار، حکایتی مشابه اساطیر دارند و حتی عین اساطیرند.» محجوب (۱۳۹۳: ۱۲۲) نیز در تعریف قصه و اسطوره، هردو را در یک جایگاه قرار می‌دهد و می‌گوید:

قدیمی‌ترین سرگذشت خدایان و قدیمی‌ترین توجیهی که از کیفیت آفرینش و ایجاد طبیعت و انسان شده به صورت افسانه و اساطیر است. حتی احکام و دستورهای خدایان نیز طی افسانه‌ها به افراد بشر ابلاغ می‌شود و علت و جوب و حرمت هر کار و امر و نهی خدایان در امور مختلف را نیز افسانه‌ها نشان می‌داد.

اسطوره‌ها در گذر زمان دچار دگردیسی می‌شوند و از جنبه‌های وهمناک و خارق‌العاده آنها کاسته می‌شود و در قالب‌های جدید به زندگی خود ادامه می‌دهند. الیاده می‌گوید: اسطوره تنزل یافته به صورت افسانه و حماسه درمی‌آید اما ساختار و کنش آن از دست نمی‌رود و خلاقیت نخستینه خود را حفظ می‌کند. (الیاده، ۱۳۹۴: ۴۰۳)

هر منطقه از ایران قصه‌های شفاهی و عامیانه زیبایی دارد که بسیاری از فرهنگ‌های اقوام و آداب رسوم آنها را در خود دارد. این قصه‌ها علاوه بر کارکرد تفریحی و سرگرمی، با توجه به مضامین اخلاقی و اجتماعی آنها، می‌توانند کارکرد تربیتی نیز داشته باشند. نام مازندران در داستان‌ها و متون اساطیری پیوسته به چشم می‌خورد؛ این سرزمین در دنیای اساطیری اصل و ریشه‌ای قوی دارد؛ در اوستا، منابع کهن پهلوی و همچنین در شاهنامه فارغ از انگاره‌های متفاوتی که درباره هویت جغرافیایی این خطه وجود دارد- به مازندران اشاره‌های متعددی شده‌است. روایت‌های شفاهی زیادی در منطقه مازندران - که به روایت «کتاری» (دهانی) نام گرفته است - وجود دارد؛ افسانه «دیو و پری»، «آرش کمانگیر»، «کیجاپور»، «مینا و پلنگ»، «امیر و گوهر»، «طالب و زهره» از جمله افسانه‌های مشهور و شنیدنی منطقه مازندران است. علاوه بر آن افسانه‌هایی نیز در مازندران وجود دارد که اشتراکات زیادی با افسانه‌های رایج در دیگر مناطق ایران دارد و رنگ بومی و محلی به خود گرفته‌اند. این داستان‌ها ریشه در باورهای

بررسی بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آب در ... (فاطمه سلطانی و حجت‌اله امیدعلی) ۹

اسطوره‌ای، حماسی، دینی و مذهبی، باورهای عامیانه و مشترک بین سایر اقوام ایرانی و همچنین اعتقادات بومی و منطقه‌ای مردم این خطه دارد.

۱.۱ بیان مسئله

داستان‌های شفاهی مازندران بقایای خاطره‌های اساطیری و تاریخی سرزمینی است که بسیاری از اتفاقات و حوادث اساطیری با نام آن گره خورده است. تجسد و تجسم خدایان، مراسم و مناسک مختلف، سحر و جادو، موجودات فرابشری نظیر دیو و پری، حیوانات شگفت‌انگیز مانند سیمرغ، اژدها و اسب پرنده و مکان‌ها رازآلود و مبهم در داستان‌های شفاهی مازندران بسامد قابل توجهی دارد که همگی اینها نشان دهنده دگردیسی یا باززایی اساطیر است. ایزدبانو/الهه آب از ایزدبانوان مشهور اساطیری است که عناصر و حوادث مربوط به آن در داستان‌های شفاهی داستان نمود بارزی دارد. در این پژوهش به منظور بررسی و تحلیل ریشه‌های اساطیری داستان‌های شفاهی مازندران، ایزدبانوی آب محور بحث قرار گرفته است و این سوال مطرح است که عناصر اساطیری مرتبط با ایزدبانوی آب در داستان‌های شفاهی مازندران چگونه نمود پیدا کرده است؟

بدین منظور از مجموعه پنج جلدی «داستان‌های شفاهی مازندران» (فلاح، ۱۳۹۸) دو جلد نخست این مجموعه؛ یعنی افسانه‌های عاشقانه و حکایت (جلد ۱)، افسانه‌های سحرآمیز (جلد ۲) مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. روش تحقیق در این جستار براساس منابع کتابخانه‌ای و به شیوه توصیفی - تحلیلی است.

۲.۱ پیشینه پژوهش

درباره بازتاب اساطیر در داستان‌های عامیانه پژوهش‌هایی انجام شده است؛ از جمله پژوهشی با عنوان «درباره قصه‌های اسطوره‌ای» از مینو امیرقاسمی (۱۳۹۱) موضوع این کتاب شناخت زمینه‌های اساطیری قصه‌های فولکوریک و آشنایی با نحوه نفوذ اسطوره در شکل و ساختار قصه‌های کهن است. مقاله «اسطوره و قصه‌های عامیانه» از فرزانه مظفریان (۱۳۹۱) در این مقاله نگارنده با تأکید بر این نکته که سرچشمه قصه‌های عامیانه باورها و آیین‌های آغازین بشری است، برجسته‌ترین عناصر اسطوره‌ای را که در ساخت داستان‌های عامیانه نقش دارند، تحلیل کرده است. در مورد ایزد بانوان آب و ایزدگیاهی که مرتبط با جستار حاضر است نیز پژوهش‌هایی صورت گرفته است. نظیر «ایزدبانوان اساطیری در قصه‌های عامیانه» از چالاک

(۱۳۹۷) که در این پژوهش تأثیر و بازتاب ایزدبانوان بزرگ مادر، همسر ایزد شهیدشونده و آن‌ها در قصه‌ها و اکاوی شده‌است. کتابی با عنوان «آن‌ها در اسطوره‌های ایران» به وسیله گویری (۱۳۹۳) نگاشته شده‌است که نویسنده در این کتاب به بررسی ابعاد شخصیتی مختلف آن‌ها پرداخته، باورهای انسان‌های نخستین دربارهٔ مادر-خدایان را تبیین کرده‌است. بررسی اساطیر در داستان‌های عامیانه نیز سابقه دارد. نظیر «بن‌مایه‌های اساطیری در منتخبی از قصه‌های بختیاری و کهگیلویه و بویراحمد» (۱۴۰۰) از روستا و یا بن‌مایه اسطوره ایزدگیاهی و ایزدبانوی باروری در افسانه سه خواهر و نی لبک» از بهرامی (۱۳۹۹). با توجه به تفحص نویسندگان این جستار، تاکنون پژوهشی که به بررسی اسطوره در داستان‌های عامیانهٔ مازندران پرداخته باشد، مشاهده نشده است و پژوهش از این نظر تازگی دارد.

۲. بحث اصلی

بشر نخستین به دلیل عدم شناخت و ندانستن علل مقوله‌هایی مانند باران، رویش گیاهان، خشکسالی، بیماری و مرگ برای اقیانوس حس جستجوگر خود داستان‌هایی می‌ساخت. اسطوره‌ها به مثابه نمادهایی هستند که بشر اولیه مسائل را در قالب آنها درک می‌کرد. به‌زعم پیروان مکتب اسطوره‌شناسی طبیعی، اساطیر پاسخی به نیاز هستی‌شناسی انسان کهن و تعریف بعضی پدیده‌های طبیعی بوده‌است. آنها همهٔ نمودهای اساطیری را بازتاب پدیده‌های طبیعت، عناصر گیتی و قوای مافوق طبیعی می‌پنداشتند. (معصومی، ۱۳۸۸: ۱۷) برخی اسطوره‌ها نیز ریشه در باورهای آیینی مردمان گذشته دارند و در پی تکرار آیین‌های کهن بشری برای رفع نیازهای ضروری شکل یافته‌اند. بنابر گفتهٔ الیاده، (۱۳۷۲: ۴۹) آیین «تکرار عملی مثالی است که خدایان یا نیاکان ما در آغاز تاریخ انجام داده‌اند و انسان اسطوره باور برای رفع حوایج اساسی خود، به‌طور مستمر به تقلید از خدایان و نیاکان خود آن اعمال را انجام می‌دهد.» مزداپور معتقد است؛ منشأ افسانه‌ها باوری مقدس و محترم بوده است که با گذشت زمان از قداست آنها کاسته شده است:

آیین‌ها و داستان‌ها در طی زمان تغییر می‌پذیرند، تماماً یا به‌تدریج از آن سفر می‌کنند. گذشته از این‌ها، اسطوره مقدس به‌خوبی و به آسانی می‌تواند در قالب افسانه نامقدس و عادی پدیدار شود و پس از آنکه دیرزمانی نقش و کنش اجتماعی و آیینی داشت، بعداً در روایتی تازه با صورتی دیگرگون جلوه‌کند و به‌شکل افسانه و قصه کودکانه درآید. (مزداپور، ۱۳۸۶: ۲۱۳)

بررسی بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آب در ... (فاطمه سلطانی و حجت‌اله امیدعلی) ۱۱

با مطالعه و بررسی داستان‌های شفاهی مازندران، پیوند و ارتباط داستان‌های شفاهی مازندران با بن‌مایه اساطیری را می‌توان در محورهای ذیل تحلیل و بررسی کرد:

۱.۲ ایزدبانوی آب

توجه به آب به‌عنوان عاملی مقدس، مطهر و شفابخش در بیشتر آیین‌های مذهبی دیده می‌شود و متعلق به فرهنگ و قوم خاصی نیست. تمام آیین‌های مذهبی به‌نوعی پیرامون آب و چشمه‌ها متمرکز هستند. در آیین میتراپی برای پاک‌شدن از آلودگی‌های گذشته، انجام فرایض دینی و شرکت در مراسم دینی، نیاز به شست و شو امری محتوم تلقی می‌شده است. (مدبری و همکاران، ۱۳۸۷: ۲۱۱) نزد مسیحیان، پیروان دائو در ژاپن، در اسلام، ودا و در هند و جنوب شرقی آسیا در تعلیمات لائو-دسو، آب وسیله طهارت آیینی است. (شوالیه، ۱۳۸۸، ج ۱: ۶) در شاهنامه آب عنصری است که علاوه بر تطهیر روان‌های آلوده و تطهیر معنوی ایشان، نماد باروری و فراوانی نیز هست. (طغیانی و قربانی، ۱۳۹۰: ۸۵) مهم‌ترین ایزد آب «آناهیتا» است که در اوستا ستایش شده است و برای او قربانی‌های زیادی شده است. دیگر ایزد مهم آب «آپام نپات» که توزیع‌کننده آب است. (پورداوود، ۱۳۷۷: ۲۹۹؛ آموزگار، ۱۳۸۷: ۲۲) آب دریا بستر زندگی، سلامت، ثروت و حرکت به‌شمار می‌رود و به‌همین دلیل همه آب‌های روی زمین؛ ایستاده، روان، چشمه، رود و آب برف و باران قابل ستایش هستند. (دوستخواه، ۱۳۸۹، ج ۱/ ۲۵۳) به‌نظر می‌رسد این چنین بینشی نوعی احترام و ستایش نسبت به «آناهیتا» ایزدبانوی آب بوده است. ایزدبانویی که نگاه دارنده تخمه نران و مادگان و الهه باروری است و توالد و تناسل، اهل رزم‌آوری بودن، پاکی و بی‌آلایشی، درمان بخشی، دیوستیزی، یاری‌گری و هدایت‌گری، فراینده داری، دارای صفات انسانی و اعمال جادویی، متجلی شونده در پیکره دوشیزه‌ای زیبا و برومند، دشمنی با دیوپرستان، حاصلخیزی، قدس و صفا، پیوند با اسب تندرو، اصالت و زیبایی برخی از مهم‌ترین ویژگی‌های او به‌شمار می‌رود. (دادگی، ۱۳۹۰: ۱۱۴؛ گیرشمن، ۱۳۸۰: ۳۴۸؛ پورداوود، ۱۳۷۷، ج ۱: ۱۷۳؛ جوادی، ۱۳۸۶: ۱۳) همچنین آناهیتا حافظ لشکریان بود. او بود که تمام دلاوران را نیرو می‌بخشید و آنها بدان واسطه کامیاب بر دشمنان خود پیروز می‌شدند. این ایزدبانو نطفه همه مردان را پاک می‌گرداند، رحم مادگان را تطهیر می‌کند، شیر را در سینه همه مادران پاک می‌سازد. (یاحق، ۱۳۸۸: ۱۱۲-۸۱۴) مازندران به دلیل موقعیت جغرافیایی و اقلیمی خود وابستگی شدید به باران بهاری و فراوانی آب در فصل بهار دارد. به‌ویژه کاشت برنج از همان مرحله اول خود؛ یعنی نشا تا زمان برداشت محصول که معمولاً پنج تا شش ماه طول

می‌کشد، نیاز به زمینی پرآب دارد. بنابراین آب در فصل بهار دغدغه اصلی تمام کشاورزان بوده است. فراوانی آب و به دنبال آن، برداشت محصول فروان از نظر مردم مازندران به قدری اهمیت داشت که جشن‌هایی به مناسبت کاشت و برداشت برنج برپا می‌کردند و هم‌اکنون نیز در برخی مناطق این رسم رواج دارد. بی‌شک چنین عواملی در رونق اسطوره‌های مرتبط با آب در مازندران بی‌تأثیر نبوده است. بازتاب تفکرات احترام‌آمیز بودن، شفابخشی، پاک‌کنندگی، یاری‌گری، زیبایی‌بخشی، جادویی بودن آب به‌وضوح در داستان‌های شفاهی و فرهنگ مردم مازندران دیده می‌شود. (بنگرید به فلاح، ۱۳۹۸: ج ۱، ۶۹ و ج ۲: ۶، ۱۱، ۲۰۲، ۲۱۵) در ادامه اسطوره‌های مرتبط با آب در داستان‌های عامیانه مازندران؛ یعنی مسأله مرگ و تجدید حیات، تقابل ایزدان آب و اهریمنان خشکسالی، اهدای قربانی، ارتباط ایزدان نگهبان آب با ایزدان باروری، اسطوره اسب آبی و پری و چشمه بررسی خواهد شد:

۱.۱.۲ آب نماد مرگ و تجدید حیات

آب در اسطوره نماد مرگ و باززادن است و تماس با آب پیوسته تجدیدی را به‌همراه دارد و غوطه‌وری در آب موجب وارد شدن موقتی در نامعلوم است که آفرینشی جدید، حیاتی جدید و انسان جدیدی را در پی دارد. (الیاده، ۱۳۹۳: ۹۸) در اساطیر ایران آب نماد حیات است و رمز مرگ و فنای مادی و رستاخیز دوباره است:

گذر از آب نمادی از مرگ، تولد دوباره، مردن از صورتی کهنه و زندگی یافتن در صورتی تازه است که در قالب گذر از دریا و رودخانه جلوه‌گر می‌شود و انسانی که از این مرحله می‌گذرد از مرحله‌ای از زندگی مادی، پای به مرحله‌ای از حیات معنوی می‌گذارد. (بهار، ۱۳۷۸: ۳۹۸)

در اسطوره زندگی زرتشت آمده است که زرتشت بعد از چندین بار گذار از رودخانه «داییتی» موفق شد با امشاسپندان یا فرشتگان مقدس سخن بگوید. (آموزگار و فضل‌ی، ۱۳۷۰: ۸۴-۸۶) در روانشناسی نیز گذر از آب، کهن‌الگوی «مرگ و تولد دوباره» پنداشته شده است. آب‌ها با شست و شوی گناهان سبب شکل‌گیری زندگی تازه‌ای می‌شوند. در آیین رازآموزی گذر از آب «ولادتی نو» است. (واحد دوست، ۱۳۷۹: ۳۵۵) در اساطیر ایرانی سیاوش برای رفتن به سرزمین توران از رود جیحون عبور می‌کند و این گذر، نمایان‌گر مرگ و رفتنش به جهانی دیگر است و هم‌اینکه باعث تولد مجدد این ایزدان در قالب شخصیتی دیگر می‌شود. در اسطوره سیاوش، کیخسرو کالبد دوم سیاوش محسوب می‌شود که بازگشت وی به ایران همراه

بررسی بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آب در ... (فاطمه سلطانی و حجت‌اله امیدعلی) ۱۳

با بهار طبیعت و به پادشاهی رسیدنش موجب باران و جوشیدن چشمه‌هاست. (بهرامی و یزدانی، ۱۳۹۹: ۱۴) در داستان‌های عامیانهٔ مازندران نیز همچون اسطوره‌ها نمود مرگ و باززایی آب مشاهده می‌شود. افسانه «لله وا» (نوعی نی) (۱۳۹۸: ج ۲/۱۴۲)، ماجرای سه خواهری است که برای کندن آلوچه به جنگل می‌روند. خواهران برای عبور از رودخانهٔ خروشان از چوپانی می‌خواهند که آنها را به آن طرف رودخانه ببرد. چوپان در ازای گرفتن بوسه از دختران می‌پذیرد آنها را از رودخانه عبور دهد. خواهر کوچک‌تر نمی‌پذیرد. خواهران بزرگ‌تر که از علاقهٔ وافر پدر و مادر نسبت به خواهر کوچک‌تر خود ناخشنود بودند و به او حسادت می‌کردند، از ترس آنکه مبادا خواهر کوچک‌تر ماجرای بوسیدن چوپان را به پدر و مادر بگوید، «کمی آلوچه ریختند در دامنش، کمی خار و خاشاک آوردند؛ کِراد تلی (تیغ درخت کِراد) توی گیسویش ریختند، سنگ را بالشش کردند» و او را تنها در جنگل رها می‌کنند. پلنگی دختر را می‌خورد و یک چکه از خونس تبدیل به «لله وا» (نی) می‌شود. چوپانی نی را برمی‌دارد و زمانی که شروع به نواختن می‌کند، چنین آوازی از آن بیرون آمد:

بزن چپون بزن چپون چه خوب خوب می‌زنی چپون
مرا سنگ سَری کردند مه گیسو را تلی کردند
مه دامن را هلی کردند بزن چپون بزن چپون

(۱۳۹۸، ج ۲: ۱۴۲)

معنی ابیات: ای چوپان! بنواز که خیلی خوب می‌نوازی، سنگ را بالین من کردند، گیسوان مرا از تیغ انباشته کردند و دامن مرا پر از آلوچه کردند. ای چوپان بنواز. دو خواهر بلافاصله بعد از شنیدن آوای نی آن را آتش زدند و خاکستر آن را در باغ ریختند، هندوانه‌ای از آن روید. بعد از شکستن هندوانه دختر از داخل آن بیرون پرید و ماجرای بوسیدن چوپان و رها شدن خود در جنگل را نزد پدر شکایت کرد. در روایت هفتم این افسانه یکی از دو خواهران نی را از چوپان گرفته، داخل آتش می‌اندازد و پیرزنی آتش را به خانهٔ خود می‌برد وقتی در آن دمید، جرقه تبدیل به دختر شد و به اصرار از پیرزن می‌خواهد که او را به عنوان دختر خود بپذیرد. (۱۳۹۸، ج ۲: ۱۵۳) و برادرش عاشق او می‌شود و از دختر خواستگاری می‌کند. در همان زمان خروسی شروع به آوازخواندن می‌کند و راز آنها را برملا می‌کند. در داستان‌های شفاهی مازندران در مورد پایان این داستان سخنی به میان نمی‌آید ولی

در روایت دیگری از این افسانه در کتاب «قصه‌های مردم» از وکیلیان (۱۳۷۹: ۲۶۶)، بعد از آنکه خواهران به عقوبت کارشان می‌رسند، دختر ناپدید می‌شود. آنگاه که دختر از رودخانه عبور می‌کند، درحقیقت نمایان‌گر ورود او به دنیای مرگ و رفتنش به جهانی دیگر است و هم اینکه دختر بعد از وارد شدن به دنیای مرگ، درحالی که هیأت ظاهری او متغیر شده‌است، مجدداً به این دنیا بازمی‌گردد. هدف از رجعت دوباره او به این جهان، آن است که در درجه نخست راز مرگ خود را بر پدر و مادر آشکار کند و در درجه بعدی انتقام گرفتن از دو خواهر دیگر است. اعتقاد به بازستاندن انتقام به وسیله مردگان امری است که عقیده عمومی نیز آن را تأیید می‌کند. بهار براساس همین عقیده عمومی در کتاب از اسطوره تا تاریخ می‌گوید: «ارواح درگذشتگان قادرند بازگردند و حتی بلاگردان اولاد خویش باشند یا شاید انتقام خویش را از زندگان بازستانند.» (بهار، ۱۳۸۴: ۱۷۲) محققان می‌گویند آب می‌تواند کار مرگ را انجام دهد. در کتاب مقدس آب‌های بزرگ نشانه آزمون‌های الهی و نمادی از خشم الهی هستند. (شوالیه، ۱۳۸۸، ج ۱: ۴) آنگاه که پلنگ او را می‌خورد و قطره‌ای از خون او در رود می‌چکد، تولدی دوباره دختر به شکل «لله وا» یا همان نی است؛ البته این تولد، تولدی روحانی است. در آسیا آب نماد شکل جوهری ظهور و عنصر تولد دوباره جسمانی و روحانی است. (همان ۹) براین اساس، در این داستان آب به‌عنوان یک عنصر هستی‌بخش، آفریننده و عامل مرگ و حیات مشاهده می‌شود. افزون بر آن ماجرای حسادت نسبت به دختر کوچک‌تر، کشتن او، رویدن گیاه از خون دختر، بازگشت دوباره او به دنیا، ماجرای خواستگاری برادر از او، همگی از سرنمونه‌های باور به اسطوره ایزدگیاهی در نزد پیشینیان است. در بررسی اساطیر خاورمیانه و خاور نزدیک در مورد کشته شدن ایزد بانوی گیاه که عاشق فرزند یا برادر خود شده بود، سخن رفته است. ایزدباوی باروری بعد از مدتی خود به جهان مردگان سفر می‌کند و ایزدگیاهی را به جهان زندگان باز می‌گرداند. بازگشتی در قالب نو که برکت و زایش را به‌همراه می‌آورد. این اسطوره همان ماجرای مرگ و تولد مجدد گیاهان در پاییز و زمستان و رویش مجدد آن‌ها در بهار است. (بهار، ۱۳۸۴: ۲۹۴-۳۰۸)

در تبیین ارتباط این افسانه با اسطوره ایزدگیاهی باید گفت؛ در جوامع مادرسالار، الهه بزرگ تجسمی بود از زمین که منبع تمام نیازهای بشری بود. در اینگونه جوامع زنان، بزرگان خانواده و دختران وارثان مادرانشان محسوب می‌شدند. کوچک‌ترین دختر خانواده چون آخرین فرد از این خانواده بود و به همین علت هم سبب دوام بیشتر شجره خانوادگی می‌شد، از اهمیت بیشتری نسبت به دیگران برخوردار بود. در بررسی اسطوره مربوط به ایزدگیاهی در اساطیر

مختلف، همیشه حداقل یک ایزدبانو (مادر، خواهر، همسر) ایزدگیاهی را همراهی می‌کردند. (لیک، ۱۳۸۵: ۱۱۵؛ روزنبرگ، ۱۳۷۹: ۴۳-۴۵) کینه و حسادت نسبت به ایزدان گیاهی یکی از کنش‌های مهم در روایت‌های مربوط به اساطیر باروری است. چنین کنشی یادآور کهن‌الگوی برادرکشی در اسطوره هاست. «این کهن‌الگو ریشه در ناخودآگاه جمعی بشر دارد و کهن‌ترین نمونه آن در داستان هایبل و قایل در ابتدای خلقت انسان است و یک ویژگی مشترک جهانی است.» (گورین، ۱۳۷۷: ۱۷۳) در اسطوره سیاوش، سودابه و گرسیوز در برابر سیاوش چنین کنشی دارند. (بهرامی و یزدانی، ۱۳۹۹: ۱۰؛ فردوسی، ۱۳۸۴: ج ۲/ بیت ۱۹۹۸-۱۹۰۳، ۲۶۳۰-۲۶۲۵) در داستان «لله‌وا» دختر کوچک خانواده نقش ایزد گیاهی را بر عهده دارد که دو خواهر بزرگ دیگر در قالب ایزدبانوانی او را همراهی می‌کنند. این دختر که بیش از دو خواهر دیگر مورد توجه پدر و مادرش است، از سوی خواهرانش مورد حسادت واقع می‌شود، او را تنها در جنگل رها کنند و سپس از ترس افشاشدن رازشان او که در هیأت یک نی ظاهر شده بود، آتش می‌زنند. یکی دیگر از قراینی که باور ایزدگیاهی این داستان را تقویت می‌کند، «روئیدن گیاه از خون» است. روئیدن گیاه از خون یکی از کهن‌الگوهای مشهور در گستره اساطیر جهان است که این امر، پیوند ایزدگیاهی را با طبیعت نشان می‌دهد. (بهار، ۱۳۷۶: ۲۱۳) در اسطوره‌های ایرانی نیز روئیدن گیاهی به نام «خون سیاوشان» از قطره خونی از سیاوش، یکی از نمودهای روئیدن گیاه از خون است. گیاه «مجلای واقعیت زنده و زندگانی است که به هرچند گاه، تجدید می‌شوند.» (الیاده، ۱۳۷۲: ۳۰۷) از نمونه‌های دیگری که اندیشه باززایی و تجدید حیات به وسیله آب را به ذهن متبادر می‌کند افسانه‌ای است به نام «آقایی که هفت زن داشت» (۱۳۹۸، ج ۲: ۵) در این داستان، پدر با تحریک همسرش سر پسر خود را لب رودخانه‌ای می‌برد. بازگشت دوباره پسر به دنیا در قالب پرنده پس از کشته شدن به وسیله پدر نیز بازگشتی روحانی است. زنده شدن پسر در پی ریختن آب بر روی سر بریده شده او اتفاق می‌افتد که همسو با باور اسطوره‌ای برکات شفابخشی آب است؛ آب جوهری جادویی با خاصیت درمانی و علی‌الاطلاق درمانگر است. (الیاده، ۱۳۷۲: ۱۹۳) در افسانه «مردی که هفت زن داشت» نیز پسر خانواده که مورد حسادت نامادری خود قرار گرفته، در چشمه‌ای سربریده می‌شود، و با ریختن آب گرم بر روی سربریده شده او تبدیل به هندوانه‌ای می‌شود و روحش از درون هندوانه به شکل پرنده‌ای بیرون می‌پرد. (۱۳۹۸، ج ۲: ۵) افزون بر این، اسطوره پژوهان معتقدند «آب نماد احیاء و تزکیه» (شوالیه، ۱۳۸۸، ج ۲: ۵۲۵) و مایه تجدید شباب و موروث عمر جاوید است. (الیاده، ۱۳۷۲: ۱۹۳) در داستان «پری خان» (همان، ج ۱: ۶۹) آبتنی و غسل

«حاجی» شخصیت اول داستان در آب به قصد شستشوی گناهان و جوان شدن او درحقیقت همان باززایی روحی و معنوی اوست که به واسطه استغفار و توبه و تضرع او از جانب خداوند به او عنایت شده بود. یا در داستان «طالب و زهره» (همان: ۱۵۶) طالب و زهره با دیدن خوابی در چشمه رودبار آبتنی می‌کنند و دوباره جوان می‌شوند.

۲.۱.۲ تقابل ایزد آب با اهریمن خشکسالی

از دیرباز در سرزمین ایران خشکسالی به‌عنوان یکی از تهدیدهای طبیعت مطرح بوده‌است و در ذهن مردمان گذشته و در اساطیر ایران، این پدیده در هیأت اهریمنانی تجسم یافته‌است که پیوسته با ایزدان آب در کارزارند. مطابق این باور که ریشه هند و اروپایی دارد،

در اثر چیرگی موجودی اهریمنی که تجسمی از اهریمن و پلیدی است و گاه به صورت مار، اژدها و گاه به هیأت غول یا هیولایی تصویر شده‌است، قحطی و خشکسالی بر جهان چیره می‌شود تا سرانجام ایزدی که مظهر پیروزی و مردانگی است، غول یا اژدها را می‌کشد و آب‌ها به‌طور رمزی و نمادین آزاد می‌شوند. (رستگارفسایی، ۱۳۸۳: ۳۰۶)

در اساطیر هند و ایرانی از اژدها و مارهایی سخن می‌رود که سبب خشکسالی بوده‌اند و زمانی خدا یا قهرمانی، اژدها را می‌کشد، ابرها رها و آب‌ها روان می‌شود. در اسطوره ایران «اپوش» نام اهریمن خشکسالی و «تیشتر» یا «تیشتر» ایزد حامی و نگهبان آن‌اهیتا است. در اسطوره هند نیز «ایندیرا» به حمایت سرسوتی (بغ بانوی آب) در مقابل «وریترا» که به‌صورت ماری بر کوه کیهانی در ناف زمین چنبر زده و آب‌ها را پس می‌راند، می‌پردازد. ایندیرا، وریترا را شکست می‌دهد. این عمل موجب آزادی گاوهای (نماد ابرهای باران‌زا) می‌شود که در کوه کیهانی محبوس بودند و بدین ترتیب سبب نجات جهان می‌شود: «اژدها آب را از بارورکردن باز می‌دارد؛ بنابراین برای اینکه جهان بماند باید اژدها نابود شود.» (واحددوست، ۱۳۷۹: ۳۱۵) تنها با وجود این ایزدان است که بغ بانوان آب می‌توانند بارور شوند و باران بیافرینند. در ابتدا باید ایزدان نگهبان، در نبردی سخت دیو خشکسالی را شکست دهند و بعد از شکست دیو است که آب‌ها آزاد می‌شوند. تیشتر موکل یا فرشته باران است که کار او نبرد با اپوش (دیو خشکسالی) است. تیشتر «در نبرد کیهانی با اپوشه (اپوش)، دیو خشکسالی که تباه‌کننده زندگی است، درگیر می‌شود. تیشتر (ستاره تابان و شکوهمند) نخستین ستاره و اصل همه آب‌ها و سرچشمه باران و باروری است.» (هینلز، ۱۳۸۴: ۳۶) در کرده دوم از یشت آمده‌است: «تیشتر، ستاره رایومند را می‌ستایم که تخمه آب در اوست.» (دوستخواه، ۱۳۷۰: ۳۳۰)

در شاهنامه نیز تقابل ایزدان آب با اهریمنان خشکسالی نمودهایی دارد. واضح‌ترین نمود این مبارزه را در نبرد فریدون و ضحاک و کیخسرو و افراسیاب می‌توان مشاهده کرد که به دنبال نبرد طولانی میان ایران و توران، از خشکسالی طولانی مدت سخن رفته است. (فردوسی، ۱۳۸۴: ج ۲: ۴۵-۴۶) در پایان این مبارزه، باشکست اهریمنان خشکسالی از ایزدان، آب باران آزاد گشته، دریاها و رودها جهان به وجود آمده‌اند. براساس متون اوستایی نام پدر و اجداد فریدون با گاو همراه است و در باور آریاییان و هندوان بین آب و گاو ارتباط وجود دارد. (بندهشن: ۱۴۹؛ واحد دوست، ۱۳۷۹: ۳۲۵) در متون پهلوی نیز از کشته شدن اهریمن خشکسالی به دست کیخسرو در آب چیچست سخن رفته است. (یشتها، گوش یشت: ۳۴۸)

تقابل ایزدان آب و اهریمنان خشکسالی بن‌مایه بسیاری از داستان‌های شفاهی مازندران شده است. نظیر افسانه «پادشاه صبر و صنوبر» (۱۳۹۸، ج ۲: ۳۲)، «چهل گیس رعنا» (همان: ۷۵)، «دختر و دیو» (همان: ۷۹)، «گل و عزت» (همان: ۱۳۲) در این داستان‌ها پدیده شر و ناخوشایندی مثل دیو خشکسالی معمولاً دارای هیأتی زشت و وحشت‌آوری همچون اژدها، دیو و مار است که عامل ترس و وحشت همگان می‌شد. این موجودات اهریمنی، عامل قطع شدن آب، ویرانی و سبب مرگ و میر انسان‌ها می‌شدند. برای مقابله با این خدایان شرور، دست به دامان خدایان خیرخواه می‌شدند و آنان را با اهدای هدیه‌ها، فدیها و قربانی نیرومند می‌ساختند و از خود راضی نگه می‌داشتند. در این روایت‌ها اژدهایی با جثه تنومند خود، سرچشمه آب را می‌بست یا آن را زهرآگین می‌کرد و انسان‌ها را از استفاده از آب محروم می‌کرد. اهالی روستا هرروز غروب، دختری را عروس کرده، به عنوان طعمه به اژدها می‌دادند و تنها زمانی که اژدها بعد از بلعیدن طعمه خوابش می‌برد، مردم فرصت داشتند از آب رودخانه استفاده کنند. این داستان‌ها را می‌توان برگرفته از اسطوره «تیشتر» و «اپوش» و مبارزه این دو دانست. اژدها و ماری که سبب سد شدن راه آب می‌شود و درحقیقت آب را زندانی کرده است و مانع رسیدن آب به مردم می‌شود، همان دیو خشکسالی یا اپوش است و قهرمانی که این اژدها را از بین می‌برد و آب‌ها را آزاد می‌کند، نمادی از تیشتر یا همان ایزدان نگاهبان آب است. در این داستان‌ها این قهرمانان مقدس اغلب شاهزاده‌ها هستند و با انجام نبرد سختی با اژدها موفق به شکست آن می‌شوند. با کشته شدن اژدها و نجات قربانیانی که به دستور پادشاه در آب قربانی می‌شدند، آب‌ها دوباره جاری می‌شدند، مردم جشن می‌گرفتند و دوباره می‌توانستند از آب برخوردار شوند. این شاهزادگان درحقیقت یادآور اسطوره ایزدنگهبان آب یا فرشته باران؛ یعنی تیشتر هستند که برای محافظت از آنها با اپوش مبارزه می‌کنند. نبرد شاهان و قهرمانان با اژدها

در ادبیات عامیانه ایرانی مشهور و نشانه‌ای از اعتقادات کهن است. غالباً ایزدبانوان آب (آناهیتای ایرانی و سرسوتی هندی) به تنهایی قادر به انجام کاری نیستند و باید ایزدانی پرزور و پرمایه از آنها حمایت کنند. در اوستا از اژدهاکشی پهلوانان بزرگی نظیر فریدون و گرشاسپ سخن رفته است. (پورداوود، ۱۳۸۸: ۱۵۰/۲ و ۱۷۳) نبرد شاهزاده‌ها و پهلوان با اژدهایی که مسیر آب را بسته است و رودخانه‌ها را خشک کرده است، درحقیقت اهمیت آب و حیات نباتی را در زندگی مبتنی بر کشاورزی مردم منطقه مازندران نشان می‌دهد. توقف آب سبب مرگ کشتزار خواهدبود و به احتمال زیاد این بحران طبیعی (خشک شدن آب رودخانه‌ها) در اوایل تابستان رخ میداده است؛ یعنی دقیقاً زمانی که نشای برنج برای خوشه دادن به آب فراوان نیاز دارد. مطابق رسوم کهن، مردم برای خروج از این بحران، به‌منظور خشنود و راضی کردن ایزد آب و برگرداندن مجدد آب به درون رودها، به آیین‌هایی نظیر قربانی کردن، فدیة دادن و برپایی مراسم ازدواج نمادین زن و مردی در نقش ایزدبانوی باروری متوسل می‌شدند.

باتوجه به اینکه اسطوره جنگ با اژدها و ره‌اشدن آب‌ها در هند نمادی از آغاز سال جدید، آب شدن برف‌ها و از میان رفتن خشکسالی است، در ایران نیز می‌توان مشابه چنین تفسیری را درباره این اسطوره داشت؛ چراکه براساس باور اسطوره‌ای، با کشته شدن اژدها توسط قهرمان، آب‌ها «چون گاوآن به سوی دریا روان» می‌شوند. در داستان «گل و عزت»، عزت پس از تحمل مرارت‌های زیاد سرانجام موفق می‌شود با کشتن اژدهایی پادشاه شهر شود و بعدها با پدر خود دیدار می‌کند. (۱۳۹۸، ج ۲: ۱۳۸) کشته‌شدن اژدها که اسطوره دیو‌خشکسالی است، توسط عزت نشانه فرارسیدن فصل بهار و موسم جاری شدن مجدد آب رودخانه‌هاست و در پی خود خوشحالی کشاورزان را به دنبال دارد. در داستان «ملک ابراهیم» نیز کشته‌شدن اژدها به وسیله ملک ابراهیم را می‌توان به خاتمه عصر خشکسالی و آزادشدن دختران از ته چاه را نیز به جاری شدن آب در فصل بهار تعبیر کرد. (همان: ۸۲)

۳.۱.۲ قربانی شدن دختران

یکی از کهن‌ترین آیین‌های بشری مراسم قربانی کردن است. این آیین میان انسان و باورهای اسطوره‌ای پیوند ایجاد می‌کند. یکی از محققان درباره اهمیت قربانی کردن در نزد هندی‌ها و ایرانی‌ها می‌گوید: در باور آنها قربانی کردن سبب پیدایش جهان است. آنها معتقد بودند خون و اعضای قربانیان آنها که اعم از انسان، اسب یا گاو بوده است، به رستخیز طبیعت، پیدایش جانوران، گیاهان و پیدایش جهان مادی می‌انجامد. قربانی برای هرچیز، نوزایی نیروهای مقدس

بررسی بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آب در ... (فاطمه سلطانی و حجت‌اله امیدعلی) ۱۹

در آن چیز را به همراه داشت. (فرشی، ۱۳۸۲: ۸۲) در سروده‌های اوستا برای آناهیتا قربانی شده است. قربانگاه این قربانی‌ها یا بر فراز کوه‌ها و یا در کنار رودها، چشمه‌ها و جویبارها بوده است. (کرده ۲۳) ویل دورانت (۱۳۷۷: ۱۰۲ و ۱۰۳) قربانی کردن انسان را امری دانسته که میان همه ملت‌های باستانی شایع بوده، هرروز در جایی دیده شده است، بنا بر گفته او در بعضی نواحی برای کشاورزی، مردی را می‌کشتند و خورش را هنگام بذرافشانی بر زمین می‌پاشیدند تا محصول بهتری به دست آورند و بعدها همین قربانی به صورت قربانی حیوانی درآمد است. هنگامی که محصول می‌رسید و درو می‌شد، آنرا تعبیری از تجدید حیات مرد قربانی شده به‌شمار می‌آوردند، به‌همین جهت پیش از کشته شدن و پس از آن برای مرد قربانی شده جنبه خدایی قائل شده، او را تقدیس می‌کردند.

خدای بانوی آب مایل است که مورد توجه مردمان باشد و آنان برایش قربانی کنند. به همین دلیل است که در آبان یشت، تقاضای زور و پیشکشی می‌کند. (آبان‌یشت: بند ۲۲، ۲۷ و ۳۵) «این موضوع متناسب با روحیه زنانه و مورد توجه واقع شدن جنس مؤنث است؛ آناهیتا در نهاد خود نگران است که مبدا دیگر کسی او را ستایش نکند و در راه او فدیة ندهند.» (بارانی و خانی، ۱۳۹۲: ۱۶) تیشتر نیز زمانی که برای روبه رو شدن با دیو اپوش به دریای فراخکرت فرود می‌آید، خود را در مقابل او ناتوان می‌بیند و با غم و اندوه به سوی اهورامزدا فریاد بر می‌آورد: که ناتوانی او از آن است که مردمان نیایش‌ها و قربانی‌های شایسته‌ای بدو تقدیم نکرده‌اند. سرانجام تیشتر که نیروی قربانی به او قوت بخشیده است، در این نبرد پیروز می‌شود و آبها می‌توانند بدون هیچ مانعی به سمت مزارع و چراگاه‌ها جاری شوند. (دوستخواه، ۱۳۷۰: ۲۳۳) در اسطوره‌های ایرانی شاهان و شخصیت‌هایی مثل هوشنگ، جمشید، فریدون، کیخسرو، توس، نوذر، زریر از آناهیتا درخواست کمک می‌کنند و برای وی فدیة و قربانی می‌دهند تا خواسته‌هاشان مستجاب شود و ایزد درخواست آنها را می‌پذیرد ولی آناهیتا هیچگاه درخواست و قربانی فریکارانی چون اژی‌دهاک، افراسیاب و پسران ویسه را نمی‌پذیرد. برخی محققان باتوجه به چنین سخنی، به این نتیجه رسیده‌اند که گروه اول که آناهیتا فدیة‌های آنان را می‌پذیرد و از آنان حمایت می‌کند، همان بهار و عوامل بهاری هستند که بهار فصل بارندگی و سرسبزی است و طبیعت در این هنگام جان تازه‌ای می‌گیرد و گروه دیگر که آناهیتا حمایت آنان را نمی‌پذیرد، همان تابستان و عوامل خشکسالی و گرمای طاقت فرسای هوا هستند که به‌گونه‌ای نامطلوب زندگی را برای انسان دشوار می‌سازد. (بارانی و خانی، ۱۳۹۲: ۱۰)

در افسانه‌های مازندران برای آنکه مردم بتوانند به آب دسترسی پیدا کنند، پیوسته برای اژدهایی که سبب قطع شدن سرچشمه آب‌ها شده است، دختران و تازه عرسانی را به‌عنوان قربانی در آب می‌انداختند و زمانی که اژدها مشغول خوردن آنها صرف می‌کرد، تنها فرصتی بود که مردم می‌توانستند از آب استفاده کنند. گاهی اوقات پادشاه حتی دختران خودش را نیز به عنوان قربانی تسلیم می‌کرد که اغلب توسط قهرمانانی نجات پیدا می‌کردند. (۱۳۹۸: ج ۲: ۳۲، ۷۵، ۷۹ و ۱۳۲) به‌محض کشته‌شدن اژدها به وسیله قهرمان، ابتدا دخترانی که نشانی از برکت و زایش هستند و جهت قربانی شدن به اژدها تقدیم شده بودند آزاد می‌شوند و به تبع آن آب‌ها آزاد می‌شود. قربانی شدن دختران در داستان‌های شفاهی مازندران با آیین قربانی کردن انسان به منظور برکت‌بخشی زمین مرتبط است؛ به بیانی دیگر با توجه به وابستگی شدید شالی‌ها به آب که قوت اصلی مردم این خطه است، چنین آیین و رسمی به‌منظور دستیابی به آب و در نتیجه برداشت محصول بهتر، انجام می‌شد که عناصر اسطوره‌ای آن، در داستان‌های عامه مازندران، در قالب سد شدن مسیر آب به وسیله اژدها، جنگاوری پهلوانان و قربانی کردن دختران نمود پیدا کرده است. زنان در اساطیر نقش باروری و زاینده‌گی دارند و نماد ابرهای باران‌زا محسوب می‌شوند. براین اساس می‌توان اژدهای خشکسالی را بلعنده ابرهای باران‌زا دانست که با کشته‌شدن آن توسط شاهزادگان، ابرهای باران‌زا (قربانی) رها می‌شد. بنابر گفته بهار، ضحاک که نمود اژدهای خشکسالی است، دخترها یا خواهرهای جمشید را که مظهر ابرهای باران‌زا بودند، اسیر می‌کند. فریدون به جنگ ضحاک می‌رود و ارنواز و شهرناز این زنان باران‌آور و برکت‌بخش را آزاد می‌کند. در اساطیر ودایی هند نیز اژدهایی به نام «اهی» گاوهای شیرده را که نماد ابرهای باران‌زا هستند، می‌رباید و سرانجام ایندیره آنها را آزاد می‌کند. (بهار، ۱۳۸۴: ۳۱۱-۳۱۲)

۴.۱.۲ ارتباط و پیوند ایزدان نگهبان آب با ایزدبانوی باروری

اسطوره ایزدبانوی باروری و ایزدگیاهی براساس نظر عموم اسطوره‌شناسان جهان توجیه انسان عصر باستان از مرگ و زندگی دوباره گیاهان در فصل زمستان و بهار است. در برخی از داستان‌های عامیانه مازندران، حاکمان و شاهان سرزمین‌ها به هرکس که بتواند اژدها را از سر راه آب بردارد، وعده می‌دادند که دختر خود و نیمی از سلطنت خود را به او خواهند داد. (۱۳۹۸: ج ۲: ۳۴) شاهزاده‌ها بعد از آنکه اژدهایان یا مارهایی را که مانع جریان آب می‌شدند از سر راه برمی‌داشتند، غالباً در همان سرزمین جدید می‌مانند و با دختر پادشاه ازدواج می‌کردند و در

بررسی بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آب در ... (فاطمه سلطانی و حجت‌اله امیدعلی) ۲۱

برخی از داستان‌ها نظیر داستان «چل‌گیس رعنا» بچه‌دار هم می‌شدند. (۱۳۹۸، ج ۲: ۷۵) چنین طرحی از داستان، نشان از باور اسطوره‌ای اعتقاد به قدرت باروری و زندگی بخشی آب دارد. در باور ایرانیان این آب از گیاهی به نام «هوم» (هومنه) به دست می‌آمد. در اوستا هوم با صفت دوردارنده مرگ توصیف شده است. در «هوم‌پشت» زمانی که زرتشت از هوم می‌پرسد که چه کسانی از تو نوشابه برگرفتند؟ او جواب می‌دهد:

نخستین بار در میان مردمان جهان استومند «ویوتگهان» از من نوشابه برگرفت و این پاداش به او داده شد و این بهروزی بدو رسید که او را پسری زاده شد. جمشید خوب رمه دومین بار در میان مردمان جهان استومند از من نوشابه برگرفت و این بهروزی بدو رسید که او را پسری زاده شد. فریدون از خاندان توانه... سومین بار در میان مردمان جهان استومند از من نوشابه برگرفت و این پاداش به او داده شد و این بهروزی بدو رسید که او را دو پسر زاده شد. (دوستخواه، ۱۳۷۰: ۱۳۷)

ایزدگیا تجسد خدایی بود که گیاهان را تحت کنترل داشت. او همسر الهه‌ای بود که وظیفه افزونی محصولات و جانوران را برعهده داشت. این ایزدگیا هر ساله در زمان خرمن می‌مرد، در پی آن گیاهان از بین می‌رفتند و هیچ موجود زنده‌ای زاد و ولد نمی‌کرد. براین اساس، معتقدان به این آیین برای اینکه به رویش دوباره گیاهان یاری برسانند، می‌کوشیدند با برپایی مراسمی که طی آن زن و مردی در نقش ایزدبانوی باروری و شاه یا تمثال‌های آنان، باهم ازدواج کنند تا از توقف هر ساله رویش گیاهان جلوگیری کنند. (فریزر، ۱۳۸۶: ۱۸۱-۱۹۵؛ بهار، ۱۳۸۴: ۱۷۰) این الهه در جوامع مادرسالار تجسمی بود از زمین و منبع تمام نیازهای بشری. در برابر این الهه، فردی که غالباً شاهزاده یا قهرمان منحصر به فردی بود، وجود داشت. قهرمان با دیدن خواب، رؤیا و تصویر دختر و یا شنیدن وصف زیبایی‌های او از نقاط دوردست، سفرهایی مخاطره‌آمیزی را پشت سر می‌گذاشت و خود را به معشوقه زیبایش می‌رسانید. این شاه‌پهلوانان همان ایزدان نگهبان آب بودند و عموماً زمانی که طی مراسم و آزمون‌هایی شایستگی و لیاقت آنها برای ازدواج با ملکه (زمین) اثبات می‌شد، می‌توانست به مقام پادشاهی برسد. همسرش نیز حاصلخیزی و بقای طبیعت و مردم را تأمین می‌کرد. این آزمون‌ها عموماً مبارزاتی بسیار دشوار نظیر کشتن اژدهایی که مسیر آبها را بسته بود یا مبارزه با دیوها و اهریمنان بود. دلیل دشواری آن بود تا ایزد شاه (داماد) بتواند وظیفه خود را به‌عنوان تضمین‌کننده باروری در جهان به درستی انجام دهد. در داستان «چهل‌گیس رعنا» مردی با اینکه پنج زن داشت، صاحب فرزندی نمی‌شد. بعد از هفت سال خداوند پسری به نام «جهانتیغ» به او می‌دهد. جهانتیغ سفر دور و

درازی را آغاز می‌کند تا اینکه به درخواست پادشاه شهری، برای دوبار افعی‌ای را که جلوی آب را گرفته بود، می‌کشد و پادشاه دخترش را به ازدواج این قهرمان اژدهاکش درمی‌آورد. (۱۳۹۸، ج ۲: ۷۵) در داستان «گل و عزت» نیز عزت پس از پشت طی کردن مسافتی طولانی به شهر غریبی می‌رسد که اژدهایی سرچشمه آب را بسته بود و مانع از آن می‌شد مردم از رود آب بردارند:

مردم آن شهر هرروز دو دختر را عروس می‌کردند، گردنبند می‌زدند و جهیزیه درست می‌کردند و دستش را طلا می‌زدند و می‌بردند به اژدها می‌دادند تا کمی آب به آنها بدهد. این اژدها چند سالی می‌شد که دخترها را می‌خورد تا یک قطره آب بدهد آنها بخورند. دست پادشاه هم چیزی بر نمی‌آمد. (همان: ۱۳۲-۱۳۳)

عزت با شمشیر اژدها را از وسط به دو نیم کرد شکم اژدها پر از طلا بود. «مردم همه آمدند و آب برداشتند و شادی و بزن و برقص و دس چکه (دست زدن)» (همان: ۱۳۳) پادشاه شاهزاده عزت را جانشین خودش می‌کند و دختر خودش را به ازدواج او درآورد. در نمونه‌های ذکرشده ازدواج آیینی ایزد نگهبان آب با ایزدبانوی باروری مشهود است. افسانه «پادشاه»، نیز نمونه‌ای از پیوند شاهزاده با ایزدبانوی گیاهی است. در این داستان شاهزاده‌ای برای ازدواج به دنبال دختری می‌گردد که همانند «خون کبوتر و برف» باشد. شاهزاده پس از سفری طولانی، به اشاره پیری به حوض پرآب و جادویی می‌رسد که روی آن، درخت اناری رویده است. شاهزاده اناری را از روی شاخه می‌چیند. با نصف کردن انار، دختر زیبایی از آن خارج می‌شود که شاهزاده را عاشق خود می‌کند ولی کلفت شاهزاده (کاکا) نسبت به دختر حسادت می‌کند و با ترفندهایی خود را با شاهزاده نزدیک می‌کند. دختر ناپدید می‌شود و در قالب سیب سرخ تازه و اسبی زیبا بر پسر نمایان می‌شود. از آنجا که شاهزاده عاشق اسب بود، آن را با خود به قصر می‌برد. کاکا که می‌دانست دختر زیبا در قالب اسب مجسم شده، بر آن است هرطور شده این اسب را از بین ببرد. یک چکه از خون اسب روی زمین می‌ریزد به درختی تنومند تبدیل می‌شود. به امر کاکا درخت بریده می‌شود و دختر دوباره از طریق تکه‌ای از هیزم آن درخت بیرون می‌پرد. سرانجام شاهزاده او را می‌یابد و با او ازدواج می‌کند. (همان: ۱۲-۲۴) ادامه یافتن حیات انسانی در گیاه و بریده شدن، سوزانده شدن آن گیاه و زاده شدن و زایش دوباره موجود انسانی از گیاه سوخته شده، رخدادی است که در اساطیر ایران وجود داشته است. در تبیین این اندیشه آمده است: «زندگی انسان باید خاتمه یابد اما اگر ناگهان بر اثر وقوع فاجعه یا پیشامد

بررسی بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آب در ... (فاطمه سلطانی و حجت‌اله امیدعلی) ۲۳

مرگباری گسیخته شود، می‌کوشد تا به شکلی دیگر به صورت گیاه، میوه و گل ادامه یابد.»
(واحدوست، ۱۳۸۷: ۳۴۳)

نکته شایان توضیح درباره ازدواج ایزد نگهبان آب در خارج از زادگاه خود با الهه زمین که غالباً زنی خارج از قبیله و خاندان قهرمان بوده است، به ارث بردن تبار و سلطنت از خاندان مادری است و بر همین اساس؛ آیین برون‌همسری با آیین باروری و حاصلخیزی طبیعت پیوند می‌یابد. فریزر (۱۳۸۶: ۲۰۹) می‌گوید؛ در مرحله‌ای از تکامل اجتماعی برخی اقوام آریایی مرسوم بود که زنان را انتقال دهنده خون شاهی بدانند و سلطنت را به مردی اعطا کنند که از خاندانی دیگر و سرزمینی دیگر باشد و با یکی از شاهزاده خانم‌ها ازدواج کند. این امر نشانه ارزش زن در ساخت اجتماعی جوامع مادرسالاری است.

در بسیاری از داستان‌های عامیانه مازندران مردانی بودند که برای یافتن دختران مورد علاقه‌شان از سرزمین خود خارج می‌شدند. غالب آنها در اثر دیدن تصویر دخترانی زیبا در خواب، سفرهای دور و درازی را متحمل می‌شوند. نظیر داستان «امیر و گوهر» (۱۳۹۸، ج ۱: ۸)، «عباس مسکین و فاطمه دلخون» (همان: ۱۷۴) و «طالب و رعنا» (همان: ۲۰۳، ۲۰۸) سرانجام آنها معشوقه‌های خود را در سرزمین‌های دوری می‌یابند. پدر خانواده و بعضاً خود دختر به‌عنوان شرط ازدواج، قدرت بدنی یا هوش این قهرمانان را می‌سنجیدند. در داستان «پادشاهی که یک بچه داشت» دختر پادشاه تنها با مردی ازدواج می‌کند که بتواند او را در یک مسابقه کشتی بر زمین بزند. (۱۳۹۸: ج ۳: ۷۶-۸۴). بن‌مایه‌های این نوع آزمون‌ها در روایات اسطوره‌ای و حماسی ما مشاهده می‌شود. شخصیت اصلی داستان با امداد نیروهای غیبی و موجودات فراابری و مافوق طبیعی موفق می‌شود شرایط دشوار را با موفقیت پشت سر بگذارند و با شاهزاده خانم ازدواج کند. علاوه بر ازدواج با دختر شاه، صاحب تاج و تخت شاه هم می‌شود. مثل افسانه «پادشاه صبر و صنوبر» (۱۳۹۸: ج ۲، ۳۲) چنین روایاتی درحقیقت بازتاب آیین «برون‌همسری» و در پیوند با اسطوره باروری است که در ایران کهن نیز وجود داشته‌است و همچنین اشاره‌ای است به ارزش و احترام ایزبانوی باروری در جوامع مادرسالار که در آن زنان به عنوان ارزشمندترین دارایی قبایل به‌عنوان هدیه مبادله می‌شدند تا بدین طریق، خون و قدرت از طریق آنان منتقل شود: «در جوامع نخستین ایزدانوی مادر که الهه باروری بوده‌است، پرستش می‌شده‌است و در آن زنان جایگاه ویژه‌ای داشتند. برخی محققان قانون برون‌همسری را نشانه‌ای از عبور جوامع از وضعیت طبیعی و ساختارهای ساده ابتدایی به سوی فرهنگ تفسیر کرده‌اند و این نوع ازدواج‌ها را شکل سنتی رابطه تبادل هدیه و ارتباط متقابل

گروه‌ها دانسته‌اند که در آنها زنان به این دلیل که تأمین‌کننده تداوم زیستی جامعه هستند، به‌عنوان ارزشمندترین دارایی گروه، به مثابه هدیه مبادله می‌شوند.» (بوریس وازیمن و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۲-۳۷) براساس این باور فرهنگی، در جوامع «مادرتبار» مردان نمی‌توانستند با زنانی از قبیله خودشان ازدواج کنند. (فریزر، ۲۰۰۹: ۲۸۸-۲۹۹) بن‌مایه به سلطنت رسیدن بعد از ازدواج نیز یادآور اصل انتقال قدرت از طریق زنان در جوامع مادرتبار و گواهی بر وجود چنین باوری در ایران باستان است.

۵.۱.۲ اسطوره اسب آبی یا دریایی

یکی از حیواناتی که با آن‌ها در ارتباط است، اسب است. در اوستا آن‌ها بتا بخشنده اسبان نیک معرفی شده‌است و پادشاهانی همانند هوشنگ و جمشید برای آن‌ها بتا اسب قربانی کردند. آیدنلو می‌گوید:

در اساطیر و روایات ملل گوناگون اسبانی دیده می‌شوند که یا خود مستقیماً از دریا یا رود بیرون آمده‌اند و یا اینکه از گشنی کردن اسبی از دریا یا چشمه خارج شده با مادیان‌های معمولی زاده شده‌اند و در هر صورت با عنوان اسب دریایی یا کره‌ای دریایی نژاد، باره‌ای شگفت و غیرطبیعی محسوب می‌شوند.» (آیدنلو، ۱۳۸۸: ۱۰۷)

درباره ارتباط بین اسب و آب در اساطیر ایرانی شواهدی وجود دارد. محققان برآند تیشتر، ستاره باران در دهه سوم به صورت اسبی درمی‌آید و به مثابه خدایی تصویر شده‌است که از سرچشمه همه آب‌ها، دریای فراخکرت برمی‌خیزد. در سرودی که به تیشتر اختصاص دارد، نبرد میان این خدا و دیو خشکسالی بازگوشده است و تیشتر به شکل اسب زیبای سفید زرین به دریای کیهانی فرور رفت. در بندهش تیشتر ایجادکننده دریاها و دریاچه‌ها، عطاکننده فرزند و از بین برنده جادوگران معرفی شده‌است. (هیلنز، ۱۳۸۴: ۳۷-۳۸؛ برن و دیگران، ۱۳۸۷: ۱۲۷) در شاهنامه آمده است یزدگرد بزه‌کار به وسیله اسبی که ناگهان از چشمه بیرون آمده بود کشته می‌شود. اسب بعد از کشتن یزدگرد دوباره در آب پنهان می‌شود. (فردوسی، ۱۳۸۶: ج ۵، ب ۳۳۱-۳۶۰) کاووس شاه نیز خانه‌ای از آبگینه را به اصطبل اختصاص داد. در اساطیر ملل مختلف ویژگی‌های برکت‌بخشی، درمانگری و پیشگویی برای اسب قائل بودند. (قلی‌زاده، ۱۳۸۸: ۷۸)

در افسانه‌های مازندران «اسب» از جمله موجوداتی است که در اسطوره‌ها به آب مربوط است و با نیروی ماورای طبیعی کارهای خارق‌العاده‌ای انجام می‌دهد. «اسب آبی» یا «آبی» اسبی خارق‌العاده و دارای قدرتی جادویی و منحصر به فرد است. این نوع اسب در دریا زندگی

بررسی بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آب در ... (فاطمه سلطانی و حجت‌اله امیدعلی) ۲۵

می‌کند و در داستان «طالب و زهره» (۱۳۹۸: ج ۱، ۱۳۱)، داستان «طالب و نجما» (۱۳۹۸: ج ۱، ۲۰۳) افسانه «پسر پادشاه» (همان: ۵۰) «چهل گیس رعنا» (همان: ۷۷)، «علی سنگدل» (همان: ۱۱۲)، «ملک جمشید» (همان: ۱۶۲)، «ملک ابراهیم» (همان: ۱۸۳)، «ملک ممد» (همان: ۲۰۶) «نارگیون، سیب خندون» (همان: ۲۲۸) از آن سخن رفته‌است. این مادیان قادر است هم در دریا زندگی کند هم در دشت و هم می‌تواند در آسمان پرواز کند. این اسب همانند انسان سخن می‌گفت، چهار دست و چهار پا داشت و هزار و سیصدتا پر. از مغرب تا مشرق و تا آسمان هفتم پرواز می‌کرد. (همان: ۲۵۱) خوراکش نقل و نبات بود، آب را در تشت زرین می‌خورد، روی قالی ابریشمی می‌خوابید و پادشاه مصر او را از دریا صید کرده بود. داشتن چنین ویژگی‌هایی نمایان‌گر نژاد اسطوره‌ای و خاص این اسب است. رسالت این اسب جادویی که اسب پرنده و بالدار را به ذهن متبادر می‌کند، در این داستان‌ها آن بود که با قدرت فوق‌طبیعی خود، شخصیت اول را در رساندن به اهدافش یاری و هدایت کند و با سرعت جادویی خود به هر طریق ممکن در مدت زمان اندکی عاشق را به معشوق خود برساند:

ای کمن ابریشمین دیگم شه بال

بورم اسب آبی ره بئیرم و بوئه رعناسوار

نقل و نبات ونه جوئه

تشت زرین که طلا بو ونه دله اوئه

قالی ابریشم ونه پلی مال خوئه

(۱۳۹۸، ج ۱: ۲۰۴، ۲۱۲)

معنی ابیات: کمند ابریشمی را به بازو می‌بندم بروم اسب آبی را بگیرم تا رعنا سوار شود. غذایش نقل و نبات است، آبش را داخل تشت زرین می‌خورد و بر روی قالی ابریشمی می‌خوابد.

دو کنش یاری‌گری و هدایت‌گری اسب مشابه خویشکارهای آن‌اهیتاست به‌عنوان الهه‌ای است که برای دختران همسرانی پاک می‌یابد و پیوسته هدایت‌گر است. (شوالیه، ۱۳۸۸، ج ۱: ۱۳) این اسب که معمولاً از دل دریا و چشمه پدیدار می‌شد، ویژگی‌های او در اسطوره‌ها شباهت زیادی به تیشتر ایزد نگهبان آب دارد. در کتاب فرهنگ نمادها در توضیحات واژه اسب، عنوان خداوند آبها را به کار می‌برد و در ذیل آن می‌نویسد:

اسب محرم راز آبهای بارورکننده است و مسیر زیرزمینی آنها را می‌شناسد. این امر روشن می‌سازد چگونه از اروپا تا خاور دور نعمت بیرون جوشیدن چشمه‌ها به ضربات سم اسب نسبت داده می‌شود. ... از اینجا می‌توان دریافت که اسب مسخ یا همزاد خدایان باران است. (همان: ۱۵۲)

البته عمل داستانی اسب در افسانه‌های عامیانه کمی با کارکرد اسطوره‌ای‌اش فرق دارد و با دیگر رویدادهای داستان خلط شده‌است. اسب آبی در داستان‌های مازندران با اعمال نمادینی که انجام می‌دهد مثل نیروبخشی به دلاوران که به واسطهٔ آن بر دشمنان کامیاب می‌شوند و با داشتن صفات انسانی و اعمال جادویی و دیوستیزی نمایاگر ارزش آب به عنوان نابودگر پلیدی و اهریمنان است. ویژگی درمانگری، پیشگویی و غیب‌گویی این اسب خارق‌العاده در افسانهٔ «ملک ممد» به روشنی نمود یافته‌است؛ ساختار این داستان که حول شخصیت کره اسب آبی است، بسیاری از ابعاد اسطوره‌ای این اسب افسانه‌ای را روشن می‌سازد. در این داستان، اسب آبی از نقشه دو برادر حسود و نامادری برای قتل ملک ممد باخبر می‌شود و او را آگاه می‌کند. اسب همچنین از جایگاه ریشهٔ کمیاب برای درمان پادشاه آگاه است و آن را به ملک ممد نشان می‌دهد. (۱۳۹۸: ج ۲/ ۲۰۶) این اسب در روایت سوم افسانهٔ «ملک ابراهیم»، ابراهیم را پیشامدهای بد مطلع می‌سازد. آنگاه که نامادری ملک ابراهیم در غذای او سم می‌ریزد، این اسب که در داستان از او با نام «اسب پری» یاد می‌شود، ملک ابراهیم را از خوردن غذای مسموم باز می‌دارد. همچنین این اسب جادویی از افتادن ملک ابراهیم در چاه جلوگیری می‌کند و پیشاپیش خطر کشته‌شدنش را به او اطلاع می‌دهد. اسب با نیروی ذهنی فوق‌العاده خود، از نقشه نامادری دربارهٔ از بین بردن خود پی می‌برد و از ملک ابراهیم می‌خواهد او را از طویله آزاد کند تا با سرعت باد، پروازکنان او را به کشور دیگری ببرد. در همین داستان است که از جگر و گوشت اسب دریایی به‌دستور طبیب برای درمانبخشی بیماری نامادری ابراهیم استفاده می‌شود. (همان: ۱۸۳، ۲۰۳) در همه داستان‌های نام برده، اسب آبی با نیروی فوق‌العاده خود جادوگران و بزهداران را نابود می‌کند و بعد از یاری رساندن سوار خود و پیروز گرداندن او در نبرد با بدخواهان یا شکست دادن اهریمن دوباره به جایگاه خود؛ یعنی دریا برمی‌گردد. این کنش‌ها مطابق خویش‌کاریهایی است که در بندهش و شاهنامه برای این اسب در نظر گرفته شده‌است و در همین بخش به آن پرداخته شده‌است. گفتنی است که قربانی کردن اسب شخص متوفی (یا بیمار) تا روح صاحبش را راهنمایی کند یا جسم او را شفا دهد آیینی است که در اساطیر دیده می‌شود. (ر.ک. شوالیه، ج ۱، ۱۳۸۸: ۱۴۰) در نزد آریایی‌های ودایی قربانی کردن اسب مرسوم

بررسی بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آب در ... (فاطمه سلطانی و حجت‌اله امیدعلی) ۲۷

بود. (کمبل، ۱۳۸۹: ۱۷) قربانی کردن اسب برای آب‌ها سابقه زیادی دارد؛ مثلاً تطابق اسب و آب جاری در سنت باستانی ماهیگیران رودخانه آکا به وضوح دیده می‌شود.

این مراسم در آغاز بهار یعنی هنگامی که آخرین یخ‌ها آب می‌شود صورت می‌گیرد. ماهیگیران اسبی را شکار می‌کنند و آن را (با غرق کردن در آب) تقدیم نیای آنها می‌کنند. ماهی‌گیران می‌گویند: بفرما پدر بزرگ این تحفه را بپذیر ... قربانی کردن اسب از طریق غرق کردن آن در آب رودخانه توسط دیگر اقوام هندواروپایی نیز اعمال می‌شود. (شوالیه، ج ۱، ۱۳۸۸: ۱۵۱)

۶.۱.۲ پری و چشمه

یکی از موارد پرتکرار در داستان‌های شفاهی مازندران حضور پری در چشمه است. در اساطیر «پری موجودی است لطیف، زیبا و از عالم غیرمرئی که با جمال خود انسان را می‌فریبد. (رستگارفسایی، ۱۳۸۳: ۸۷) در بسیاری از افسانه‌ها و داستان‌های عامیانه جایگاه پریان در چشمه و یا در کنار آب است. برخی صاحب‌نظران معتقدند: «پریان مادینه‌هایی از جن‌ها هستند که گاهی در پیکر دوشیزگان زیبا، در آب‌های روی زمین آبتنی می‌کنند و ناگاه ناپدید می‌شوند.» (باویل، ۱۳۵۰: ۹۳) اسطوره‌پژوهان معتقدند پریان در افسانه‌ها بسیاری از کارکردهای آنها را انجام می‌دهند. پاکی و بی‌آلایشی، افزون‌کننده‌داری، شفادهنگی، ارتباط با زایش و زاییدن و حاصلخیزی از جمله صفات و کارکردهای آنهاست که در داستان‌های عامیانه، پریان با چنین کارکردهایی ظاهر می‌شوند و جایگاه آنان در چشمه، چاه یا حمام است.

قرارگرفتن پری در کنار آب و بستن راه آب چشمه به روی مردم، یکی از بن‌مایه‌های اسطوره‌های ایرانی است. در شاهنامه، اکوان دیو در کنار چشمه زندگی می‌کند و کسی جرأت نزدیک شدن به آب را ندارد. سرکاراتی براساس اساطیر پیشین معتقدات آیین باستانی پیش از زرتشت می‌گوید: «پریان بسان الهه‌هایی آب‌های استومند و مینوی را می‌پاییدند و در میان زمین و آسمان گشته و ابرهای باران‌زا را به هر سو می‌رانند.» (سرکاراتی، ۱۳۵۰: ۲۲) به‌نظر می‌رسد در داستان‌های عامیانه مازندران کنش‌های پریان برخلاف باور پیروان آیین زرتشتی و مزدیسنا و اسطوره‌های ایرانی، منشأ شرّ و پلیدی نیست و آنها کنشی اهریمنی ندارند؛ بلکه مطابق باور ایرانیان پیش از زرتشت خویشکاری‌های مثبتی دارد. آنها در این داستان‌ها در قالب دخترانی زیبا ظاهر می‌شوند، این موجودات لطیف اهل عشق‌ورزی، شفقت، فداکاری و منشأ خیر و برکت و روزی هستند. آنها گاهی عاشق شخصیت اول داستان می‌شوند و همواره راهنما و یاریگر آنها هستند. نمود صفت پاکی و بی‌آلایشی، صفت افزون‌کننده‌داری و یاریگری پری در افسانه

«پادشاه» (۱۳۹۸: ج ۲/ ۱۲، ۱۶) مشهود است. این داستان، دربارهٔ شاهزاده‌ای است که دنبال همسری می‌گردد که همانند برف و خون کبوتر باشد، سرانجام در چشمه‌ای، پری‌زاده‌ای را با چنین ویژگی‌هایی پیدا می‌کند. پری برای خوشحال کردن دل شاهزاده، می‌پذیرد که همسرش شود ولی زن بدخواهی مانع از وصال او با شاهزاده می‌شود. پری با حضور خود در خانهٔ پیرزن تهیدست، به زندگی او رونق می‌بخشد و او را بی‌نیاز و صاحب مال و ضیاع می‌کند. او با نیروی جادویی خود، از تلف شدن ماکیان و دام‌های مردمان جلوگیری می‌کند و آنها را از گرسنگی و خطر قحطی نجات می‌دهد، او همچنین گله اسب شاه را از نابودی می‌رهاند. (همان: ۱۸-۲۲)، خصلت یاریگری پری در داستان «پسر پادشاه» (همان: ۴۳) نیز قابل مشاهده است. ویژگی درمان‌بخشی در افسانهٔ «پسری که مرده خرید» (همان: ۶۶ و ۶۷) مشهود است. در این روایت، مرده‌ای که پسر برای حفظ حرمتش او را از طلبکاران خریداری کرده بود، در قالب یک پری، برای درمان دختر مجنون پادشاه به پسر یاری می‌رساند. پسر به دستور پری، با مالیدن ضماد مغز شغال به سر تاپای دختر، او را درمان می‌کند. شاه در قبال لطف پسر، دختر خود را به ازدواج او درمی‌آورد. در داستان «دختر و دیو» نیز فاطمه، با خوردن آب نهر قرمز به اشارهٔ دیو، زیبایی بی‌نظیری پیدا می‌کند. (همان: ۷۹) ارتباط پری با زاد و ولد در افسانهٔ «سلیم جواهری» (همان: ۱۰۵) نمایان است.

یکی دیگر از نکات قابل تأمل در باب چشمه ارتباط آن با مقولهٔ عشق است. اغلب ملاقات‌های اساسی نزدیک چشمه‌ها صورت می‌گرفته است. نزدیک آب عشق متولد می‌شد و وصلت صورت می‌گرفت. (شوالیه، ۱۳۸۸، ج ۱: ۶) ارتباط چشمه با عشق در داستان «عباس مسکین و فاطمه دلخون» وصال عباس مسکین با فاطمه بعد از تحمل طولانی فراق معشوق در کنار چشمه صورت می‌گیرد. زمانی که عباس با دوتارش در کنار چشمه آواز حزین سر می‌دهد، کوزه از سر فاطمه بر زمین می‌افتد، می‌شکند و همه به ماجرای عشق این دو پی می‌برند. (۱۳۹۸: ج ۱/ ۱۶۱) در داستان «نجما و رعنا» بعد از آنکه دو دل‌داده بارها همدیگر را در خواب می‌بینند، رعنا که به سبب عشق به نجما دلش آتش گرفته بود از کنیز خود می‌خواهد که به سرچشمه برود و آبی خنک برای او بیاورد تا دمی سوزش دل خود را بنشانند. وقتی کنیز برای برداشتن آب به چشمه می‌رود، نجما را آنجا می‌بیند. نجما انگشتر زرینی را به کنیز می‌دهد و از او می‌خواهد که نشانهٔ عشق، آن را به دست رعنا برساند. (همان: ۲۰۶) در داستان «پادشاه» نیز وقتی شاهزاده ناامید از دیدار دوبارهٔ پری در حال بازگشت بود، سببی را می‌بیند که از داخل چشمه بالا آمد، بعدها متوجه می‌شود که آن سیب، همان پری زیبایی است که او عاشقش بوده است. (همان،

بررسی بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آب در ... (فاطمه سلطانی و حجت‌اله امیدعلی) ۲۹

ج ۱۷/۲) در داستان «پری خان» حاجی نیز بعد از توبه و اظهار پشیمانی از گناهان گذشته با پری‌خان کنار چشمه‌ای قرار می‌گذارد و عشق خود را تجدید می‌کند. (همان، ج ۱: ۷۰)

۳. نتیجه‌گیری

اسطوره‌های کهن منشأ بسیاری از افسانه‌ها و داستان‌های عامه است. منطقۀ مازندران که در دنیای اساطیری اصل و ریشه‌ای قوی دارد، دارای افسانه‌ها و داستان‌های شفاهی قابل توجهی است که شالوده و عناصر سازنده اغلب افسانه‌ها و قصه‌های عامه این منطقه، باورها و آیین‌های آغازین بشری و اسطوره‌ها هستند. در داستان‌های شفاهی مازندران، مقوله‌هایی نظیر گذر از رودخانه و کشته‌شدن شخصیت اول داستان، مسدود شدن آب رودخانه‌ها به وسیله اژدها و کشته‌شدن آن توسط قهرمان داستان و به تبع آن آزاد شدن آب‌ها، قربانی شدن دختران، آزاد شدن دختران به وسیله شاهزاده‌ها، ازدواج قهرمانان با دختران پادشاهان، ماجرای حسادت نسبت به شخصیت اول داستان و توطئه برای قتل او، روییده شدن گیاه از خون و خارج شدن شخصیت اول داستان برای یافتن همسری خارج از سرزمین مادری خود، حضور موجودات افسانه‌ای مانند اسب آبی و پری در آب مؤلفه‌هایی هستند که شالوده و عناصر سازنده آنها را به ترتیب نمودهای اسطوره‌هایی همچون؛ مرگ و تجدیدحیات، تقابل ایزدان آب و اهریمنان خشکسالی، آیین قربانی کردن برای آناهیتا و جاری شدن آب و رسیدن فصل بهار، اعتقاد به قدرت باروری، شفابخشی و زندگی بخشی آب‌ها، و ارزش، اهمیت و احترام برای الهه مادر در جوامع مادرسالار و ارتباط و پیوند میان ایزدان نگهبان آب، ایزدبانوی باروری و پیوند ایزدگیاهی با طبیعت و بازتاب آیین برون‌همسری و اسطوره‌های مربوط به اسب دریایی و ارتباط پریان با چشمه تشکیل می‌دهد. تمامی این نمودها بازتاب پدیده‌های طبیعت و قوای مافوق طبیعی است که ریشه در باورهای آیینی مردمان گذشته دارند و در پی تکرار و تقلید آیین‌های کهن بشری به وسیله انسان اسطوره باور و برای رفع حوایج اساسی او شکل گرفته است.

کتاب‌نامه

- آموزگار، ژاله و احمد تفضلی (۱۳۷۰)، اسطوره زندگی زرتشت، تهران: کتابسرای بابل.
- آیدنلو، سجاد (۱۳۸۷)، «چند بن‌مایه و آیین مهم ازدواج در ادب حماسی ایران با ذکر و بررسی برخی نمونه های تطبیقی، جستارهای ادبی، ش ۱۶۰، صص ۲۳-۱.
- آیدنلو، سجاد (۱۳۸۸)، از اسطوره تا حماسه، تهران: سخن، ج ۲.

۳۰ کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- اسفندیاری مهنی، فاطمه و همکاران (۱۳۹۹)، «تقابل ایزدان آب و اهریمنان خشکسالی در شاهنامه»، دوفصلنامه تخصصی مطالعات داستانی، سال ششم، شماره ۲، صص ۳۹-۵۳.
- الیاده، میرچا (۱۳۷۲)، رساله در تاریخ ادیان، ترجمه جلال ستاری، تهران: سروش.
- الیاده، میرچا (۱۳۹۳)، مقدس و نامقدس، ترجمه نصرالله زگویی، تهران: سروش، چ ۳.
- بارانی، محمد و احسان خانی سومار (۱۳۹۲)، اسطوره «بررسی تطبیقی آب در اسطوره ایران و هند»، فصلنامه مطالعات شبه قاره، دانشگاه سیستان بلوچستان، سال ۵، شماره ۱۷، صص ۷-۲۶.
- باویل، محمد (۱۳۵۰)، آیین‌ها در شاهنامه فردوسی، تهران: نشر کمیته استادان.
- برن، لوسیا و دیگران (۱۳۸۷)، جهان اسطوره، ترجمه عباس منبر، تهران: مرکز، چ ۲.
- بهرامی‌راد، محمد و علی یزدانی راد (۱۳۹۹)، «بن مایه‌های اسطوره‌های ایزدگیا‌هی و ایزد بانوی باروری در افسانه سه خواهر»، پژوهشنامه ادبیات داستانی دانشگاه رازی، دوره ۹، ش ۱، صص ۱-۲۳.
- بهار، مهرداد (۱۳۸۴)، از اسطوره تا تاریخ، تهران، چشمه.
- بهار، مهرداد (۱۳۷۸)، پژوهشی در اساطیر ایران، تهران: آگه.
- بهار، مهرداد (۱۳۷۶)، جستاری چند در فرهنگ ایران، تهران: فکر روز، چ ۳.
- پورداوود، ابراهیم (ترجمه) (۱۳۸۸)، یشتها، ۲ جلد، تهران: اساطیر.
- پراپ، ولادیمیر (۱۳۷۱)، ریشه‌های تاریخی قصه‌های پریان، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: توس.
- جوادی، شهره (۱۳۸۶)، «اماکن مقدس در ارتباط با طبیعت (آب، درخت و کوه) باغ نظر، س ۴، ش ۸ صص ۱۲-۲۲.
- دادگی، فرنیغ (۱۳۹۰)، بندهشن، گزارنده مهرداد بهار، تهران: توس، چ ۴.
- دوستخواه، جلیل (۱۳۷۰)، اوستا، کهن‌ترین سرودها و متن‌های ایرانی، ۲ جلد، تهران: مروارید، چ ۱۵.
- دورانت، ویلیام جیمز (۱۳۷۷)، تاریخ تمدن ج ۱، ترجمه احمد آرام و دیگران، تهران: اقبال.
- رستگار فسایی، منصور (۱۳۸۳)، پیکره‌گردانی در اساطیر، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات ایرانی.
- روزنبرگ، دنا (۱۳۷۹)، اساطیر جهان داستانها و حماسه‌ها، ترجمه عبدالحسین شریفیان، جلد ۱، تهران: اساطیر.
- سرکاراتی، بهمن (۱۳۵۰)، پری (تحقیقی در حاشیه اسطوره شناسی تطبیقی) تبریز، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، دوه ۲۳، شماره ۹۷، صص ۱-۳۲.
- شوالیه، ژان و آلن گریبان (۱۳۸۸)، فرهنگ نمادها، ترجمه و تحقیق سودابه فضائلی، ج ۱، تهران: جیحون
- فرای، نوتروپ (۱۳۹۰)، ادبیات و اسطوره در: مجموعه مقالات (اسطوره و رمز) ترجمه جلال ستاری، چ ۴، تهران: سروش.

بررسی بن‌مایه‌های اسطوره‌ای آب در ... (فاطمه سلطانی و حجت‌اله امیدعلی) ۳۱

- طغیانی، اسحاق و رحمان قربانی (۱۳۹۰)، «بررسی و تحلیل بازتاب اساطیری آب در شاهنامه فردوسی»، کهن نامه ادب پارسی، سال دوم، شماره اول، صص ۶۹-۸۶.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۴)، شاهنامه فردوسی به کوشش سعید حمیدیان، جلد دوم و پنجم، تهران: قطره. چ ۷.
- فرشی، فرهاد (۱۳۸۲)، آناهیتا در باورهای باستان، تهران: حروفیه.
- فلاح، نادعلی (۱۳۹۸)، داستان‌های شفاهی مازندران، پنج جلد، آمل: وارث وا.
- فریزر، جیمز، جرج (۱۳۸۶)، شاخه زرین، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: آگاه. چ ۳.
- قلی‌زاده، خسرو (۱۳۸۸)، «اسب در اساطیر هند و اروپایی» مطالعات ایرانی (۱۶)، صص ۱۹۹-۲۳۲.
- کمبل، جوزف (۱۳۸۸)، اساطیر مشرق زمین، ترجمه علی اصغر بهرامی، تهران: جوانه رشد.
- گورین، ویلفرد (۱۳۷۷)، راهنمای رویکردهای نقد ادبی، ترجمه جلال ستاری، تهران: اطلاعات.
- گیشمن، رومن (۱۳۸۰)، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمدمعین، تهران: علمی و فرهنگی؛ چ ۱۳.
- لیک، گوندولین (۱۳۸۵)، فرهنگ اساطیر شرق باستان، ترجمه رقیه بهزادی، تهران: طهوری.
- محبوب، محمدجعفر (۱۳۹۳)، ادبیات عامیانه ایران به کوشش حسن ذوالفقاری، چاپ ۵، تهران: چشمه.
- مزدایور، کتایون (۱۳۸۶). داغ گل سرخ، چ ۲، تهران: اساطیر.
- مدبری، محمود و خدیجه خدایاری (۱۳۸۷)، «اهمیت، تقدس و تطهیر معنوی با آب در شاهنامه» مطالعات ایرانی، س ۷، ش ۱۴، صص ۲۰۷-۲۲۰.
- واحد دوست، مهوش (۱۳۷۹)، نهادینه‌های اساطیری در شاهنامه فردوسی، تهران: سروش.
- وکیلان، سید احمد (۱۳۷۹)، قصه‌های مردم، تهران: مرکز.
- هیلنز، جان (۱۳۸۴)، شناخت اساطیر ایران، ترجمه ژاله آموزگار، ترجمه احمد تفضلی، تهران: چشمه، چ ۹.
- یاحقی، محمدجعفر (۱۳۸۸)، فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی، تهران: سروش، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.